

**MENDÖL TIBOR (1905–1966),
A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM EMBERFÖLDRAJZI
TANSZÉKÉNEK ALAPÍTÓ PROFESSZORA**

GYÓRI RÓBERT

TIBOR MENDÖL (1905–1966), FOUNDER OF THE DEPARTMENT OF HUMAN
GEOGRAPHY AT EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY, BUDAPEST

Abstract

This article examines the career of Hungarian geographer, Tibor Mendöl, who was appointed the first Chair of Human Geography at Eötvös Loránd University, Budapest in 1940. Mendöl's career had a bright start but was shattered following World War II. His story is not unique in Hungary, and in fact was common to other countries in the former Soviet sphere where a generation of geographers shared his fate. The history of Mendöl's career and the reception of his work reaches beyond the significance of a personal life story. It offers insight into twentieth-century Hungarian geography and into Hungarian scholarly life in general. Mendöl's career was emblematic of a period when geography—which had been institutionally strong, vital in public thought in Hungary, and important in a policy context—became marginalised within academia, and came very close to disciplinary annihilation. Mendöl was allowed to retain his chair up to his date of retirement, but his disciples had to leave the university. His efforts to publish his work were in turn hindered, and his scientific theories received strong criticism. Students of geography in Budapest probably did not even hear his name uttered, even a few years after his death. Mendöl's works were even removed from the university curriculum. The output of the more recent Mendöl 'heritage industry,' however, proves that the legacy of his work has not yet been exhausted, and that his story remains relevant. Though the protagonist of this story has been dead for more than fifty years, his spirit (or perhaps his phantom) returns occasionally. Varying attitudes towards his life and work—from rejection, through concealment, to carefully expressed and later more bravely-worded tributes—have always been only partially about professional and subject-based issues. Interpretations of his life and work have also always been matters of historiography and politics.

Keywords: Hungary; history of geography; Sovietization

Bevezetés

Az ELTE TTK FFI Földrajztudományi Központja idén ünnepli alapításának 150. évfordulóját: 1870-ben nevezték ki HUNFALVY JÁNOST a földrajz első professzorának Budapesten. Az évtizedeken keresztül egységes földrajzi intézet emberföldrajzi és természeti földrajzi tanszékre bontása az 1920-es, 1930-as években többször szóba került, végül a Bölcsészettudományi Kar 1939-ben döntött a két tanszék fölállításáról. Az Emberföldrajzi Tanszék vezetésére kiírt pályázatot MENDÖL TIBOR nyerte el, aki 1940 decemberében vette át kinevezését (*l. ábra*). Így ebben az évben kettős jubileumot ünnepelhetünk: a magyar földrajz egyetemi intézményesülésének 150. évfordulója mellett az Emberföldrajzi (mai nevén: Társadalom- és Gazdaságföldrajzi) Tanszék alapításának 80. évfordulójáról is megemlékezünk. Tanulmányom a kettős jubileum alkalmából a tanszék alapítójának, MENDÖL TIBORNak a pályáját és munkásságát mutatja be.

MENDÖL életútja csak részben követi a tanszékalapító professzorok sikertörténetének szokásos állomásait. Pályája nagyon lendületesen indult, vitathatatlan tudományos teljesítménye még 40 éves kora előtt az Emberföldrajzi Tanszék élére emelte, néhány évvel később pedig a Magyar Földrajzi Társaság elnökének és az MTA levelező tagjának válasz-

1. kép MENDÖL TIBOR az 1930-as években
Picture 1 TIBOR MENDÖL in the 1930s
Forrás/Source: Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas.

tották. A gyorsan emelkedő pályáiv azonban még az igazi kiteljesedés előtt, a második világháborút követő években megtört. Nem egyedi ez a történet Magyarországon és az egykori szocialista országokban sem, ahol egy egész tudósnemzedék osztozott MENDÖL sorsában. MENDÖL életútjának végigkövetése a magyar földrajztudomány történetének két korszakát is bemutatja: először azt az időszakot, amikor a földrajz intézményeiben erős, a korszak magyar közgondolkodásban kulcsfontosságú, a tudománypolitikában kiemelt diszciplína volt, majd pedig a berendezkedő kommunista rendszerben gyökeresen átalakítva a tudományos élet periferiájára szorult. Ez az átalakulás nem csak a tudományfilozófia és a tudomány alapvető feladatainak megváltozását jelentette, hanem a kutatók, egyetemi oktatók kicserélődését is. Bár MENDÖL katedráját nyugdíjazásáig megtarthatta, de tanítványai nem maradhattak az egyetemen, műveinek kiadását akadályozták, tudományos eredményeit nyíltan bírálták. Aki MENDÖL halála után néhány évvel hallgatott földrajzot Budapesten, nagy valószínűséggel már a nevével sem találkozott, munkái kikerültek az egyetemi tananyagokból. Életművének, munkásságának újraértékelése csak évtizedekkel a halála után kezdődött meg.

Ez a tanulmány a *Geographers: Biobibliographical Studies*-ben 2009-ben megjelent MENDÖL-életrajz bővített változata (GYÓRI R. 2009), felépítése követi a GBS-ben megszabott szerkezetet. Először MENDÖL életútját, munkásságának kiemelkedő eredményeit mutatom be. Ezt követően röviden összefoglalom MENDÖL földrajzi gondolatainak lényeges elemeit, és felvázolom a településföldrajzi módszerét ért bírálatokat is. Végül pedig MENDÖL munkásságának „utóéletét” tárom fel, és bemutatom, miért vált fontossá MENDÖL örökségének újraértékelése 1990 után. Kutatásom, amely elsősorban megjelent tanulmányok, könyvek és kisebb részben levéltári források feldolgozására támaszkodik, nem az első

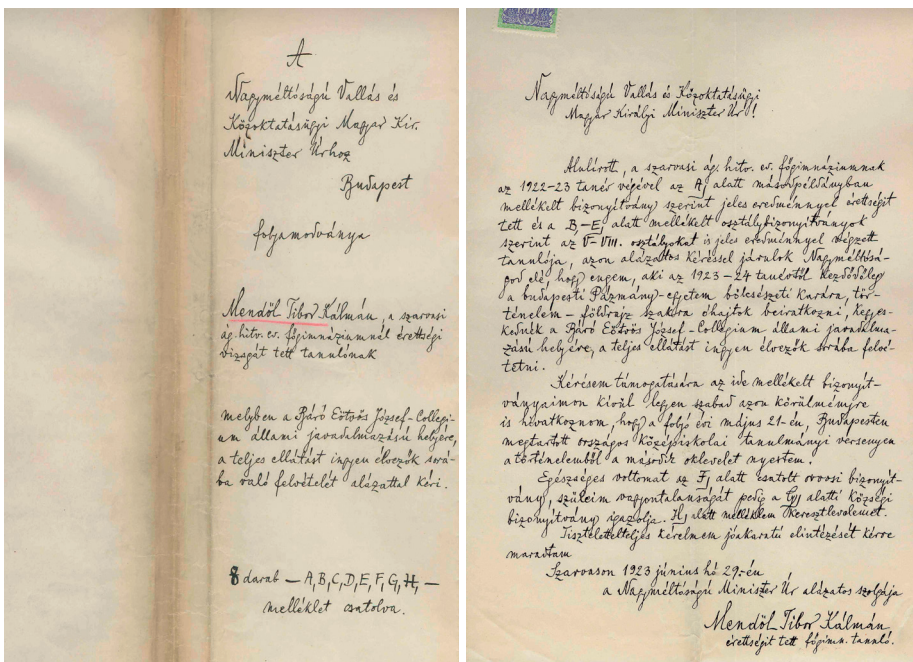
a MENDÖL-életművel foglalkozó munkák sorában. Több visszaemlékezés, rövidebb-hosszabb életrajzi összefoglaló született már MENDÖLről, egy-egy fontosabb művéről, illetve kutatási területéről, amelyeket felhasználtam ennek az elemzésnek az elkészítéséhez. Ebben a tanulmányban arra törekszem, hogy a „Mendöl-történet” kontextusát is körül járjam: be szeretném mutatni azt a tudományos és politikai közeget is, amelyben az események lezajlottak, az egyes művek, majd a későbbi interpretációk megszülettek. Tudománytörténeti megközelítem konstruktivista felfogáshoz áll közel, azt vallom, hogy a tudomány és a tudományos eredmények a társadalmi rendszer egyéb elemeivel kölcsönhatásban érthetők meg és írhatók le. Úgy gondolom, hogy MENDÖL életútjának feltárása túlmutat főszereplő történetén, és segíthet jobban megérteni, hogyan erősödött meg a tudomány fölötti politikai ellenőrzés az 1950-es években, hogyan zajlott le a magyar földrajz „szovjetizációja” (GYŐRI R. – GYURIS F. 2012).

Mendöl Tibor szakmai életútja és munkássága

MENDÖL TIBOR 1905. május 4-én született a Békés megyei Nagyszénáson. Magyarország sajátos karakterű tája ez: a 17. századi török pusztítások következtében elnéptelenedett vidéket a 18. században főként evangélikus vallású szlovák telepesek népesítették újjá, az elpusztult falvak helyén néhány telepesközség, mezőváros alakult ki, a városok nagy kiterjedésű határát pedig a 19. század második felétől egyre sűrűbben ülték meg a tanyák. MENDÖL életművében mindvégig fontos helyet foglalt el a sajátos alföldi településhálózat kutatása, a mezővárosok, tanyák keletkezésének, morfológiájának és funkcionális működésének a vizsgálata. Minden bizonnyal MENDÖL ősei is a mai Szlovákia területéről költöztek az Alföldre, családja mindkét ágon evangélikus lelkész felmenőekkel rendelkezett. Apja rövid nagyszénási lelkészi szolgálat után a szomszédos város, Szarvas gimnáziumában vállalt tanári katedrát, és a fiatal Mendöl is ebben a gimnáziumban tanult. A gimnázium mintadiákjaként valamennyi tárgyból kitűnőre érettségizett, az országos történelmi versenyen második helyezést ért el. Ettől az időszaktól datálható földrajzi érdeklődése, amit önképzőkori előadásai, pályamunkái mellett a magyarországi utazásain készített, térképekkel, rajzokkal gazdagon illusztrált útinaplói is bizonyítanak. Az útinaplókban részletesen mutatja be az általa meglátogatott városok alaprajzát, településképét, a városok fejlődését gátló-elősegítő tényezőket (DÖVÉNYI Z. 1980, p. 414).

MENDÖL 1923-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait a budapesti M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetemen (a mai ELTE-n) földrajz-történelem szakon, és ebben az évben lett az Eötvös Collegium tagja (2. kép). A 19. század végén, a párizsi École Normale Supérieure mintájára életre hívott Eötvös Collegiumot alapítója Eötvös Loránd a magyar elitképzés fellegvárának szánta, a két világháború között iskolázódott geográfus nemzedék legjobbjai tanultak itt (MENDÖL mellett pl. WALLNER ERNŐ, BULLA BÉLA és KÁDÁR LÁSZLÓ). TELEKI PÁL első miniszterelnöksége után közel húsz éven keresztül töltötte be a kurátori tisztelet, a földrajzos szakvezető pedig TELEKI jobbkeze, FODOR FERENC volt 1923 és 1939 között (GYŐRI R. 2014). MENDÖL egyetemi tanulmányaiban is kiváló előmenetelt mutatott fel, mind a Collegium igazgatója, mind pedig TELEKI elismerően írt tehetségéről, szorgalmáról.

TELEKI ugyan nem tartott szakórákat a Collegiumban, de figyelemmel kísérte a földrajzos hallgatók szakmai fejlődését. MENDÖLT 1924 nyarán meghívta a háromhetes baltikumi- finnországi tanulmányútjára is. TELEKI BARTONIEK GÉZA igazgatóhoz írt levelében így összegezte benyomásait a fiatal MENDÖLről: *„Rendkívüli szorgalommal dolgozott, és felfogásában is korához képest igen jó formát mutatott. Gyakornokaim után az összes hallgatók közt legjobb volt e két tekintetben. Ezen tereken nem kell fejleszteni. Azonban*

2. kép MENDŐL TIBOR felvételi kérelme az Eötvös Collegiumba, 1923. június 29.

Picture 2 TIBOR MENDŐL's application to the Eötvös Collegium, 29. June 1923.

Forrás/Source: ELTE Egyetemi Levéltár, Eötvös Collegium Levéltára.

nagy szükség van arra, h. testi ügyességét fejlessze. Gyámoltalanabb filosofotert festeni sem lehet. ... Megtiltottam neki a sok olvasást, és utasítottam, hogy inkább megfigyelésre, nyílt szemmel nézésre, az életben mozgásra törekedjék. ... Egészében nagyon jó fiú, nagyon meg voltam elégedve, jó anyag, s ha megtanul mozogni, miben sokat tett ez az utazás is, sokra viheti.” (TELEKI levelét idézi: GYURIS F.–TÓTH Cs. 2005, pp. 200–201.) FODOR FERENC félévente írt szakvezetői beszámolóiban is rendre dicsérte MENDŐL kiemelkedő teljesítményét. 1927-ben így írt a végzős MENDŐL TIBORRÓL: „Amióta a Kollégium hallgatóinak földrajzi tanulmányait vezetem a legkiválóbb hallgatóm volt. Eleitől kezdve irányítottam már tanulmányait, s mindig készséggel tett eleget utasításaimnak. ... Ma már teljesen kész geográfus. ... Így ajánlottam a Debreceni Egyetem Földrajzi Tanszékéhez tanársegédnek. ... Első neveltje a Kollégiumnak, aki a földrajzi tudomány terén helyezkedett el.” (FODOR F. 1927)

Az Eötvös Collegiumban kötött életre szóló barátságot a nála egy évvel fiatalabb BULLA BÉLÁVAL. Egyszerre vehették át a tanszékvezetői megbízatásukat a budapesti egyetem Emberföldrajzi és a Fizikai Földrajzi Tanszékén, ugyanakkor lettek az MTA tagjai, együtt élték át az 1950-es évek meghurcoltatásait, és csaknem egy időben érte őket a halál is. MENDŐLnek 1925-ben lehetősége nyílt, hogy egy évet a Bécsi Egyetemen töltsön el, ahol EUGEN OBERHUMMER irányításával folytatta kutatásait (GYURIS F.–TÓTH Cs. 2005, p. 201). Bécsi tanulmányai során született első (kiadatlan) településföldrajzi munkája, *Az Alföld településföldrajzának alapvonásai*, amiben az elkövetkező másfél évtized kutatási témáját fektette le, és doktori értekezésének alapjait írta meg (DÖVÉNYI Z. 1980, p. 418).

Egyetemi diplomájának megszerzése (1927) után MENDŐL a Debreceni Egyetemen vállalt tanársegédi állást, és 13 évet töltött Debrecenben. Az akkor másfél évtizedes múlt-

ra visszatekintő Debreceni Egyetemen alapításától kezdve működött Földrajz Tanszék; vezetője, MILLEKER REZSÓ kevesebbet publikáló és a tudományos közéletben csekélyebb súlyú kutató volt. A professzor személye, ha nem segítette, de nem is akadályozta MENDŐL munkáját, ugyanis furcsa módon MENDŐL életének ez a „pályakezdő” korszaka a legtermékenyebb, mintegy 80 tanulmányt és három kisebb monográfiát írt debreceni éve alatt (PROBÁLD F. 2005, p. 8). 1928-ban jelent meg *Szarvas földrajza* című doktori értekezése, amelyben gyermekkorának városát mutatja be. A *Szarvas földrajza* lényegében a francia emberföldrajz eszméin fogant tájfeldrajzi munka: a nagy kiterjedésű település közigazgatási határai a legkisebb táji keretet rajzolják fel. Az egyöntetű szakmai elismerést hozó kötetet néhány év múlva követte a *Táj és ember* című tudományelméleti monográfia, amelyben Mendöl a földrajz lényegét a vidali elvek mentén fogalmazta meg. Ez utóbbi kötetnek a fogadtatása már túlmutatott a szűkebb szakmai közvéleményen, MENDŐL neve a magyar társadalomtudomány (mindenekelőtt a történettudomány) művelői előtt is ismertté vált, és hamarosan őt tekintették a fiatal társadalomföldrajzos nemzedék meghatározó egyéniségének. A francia emberföldrajzban való további elmélyülését szolgálta, hogy 1933-34-ben Párizsban, a Sorbonne-on töltött egy évet, ahol ALBERT DEMANGEON vezetésével kutatót.

MENDŐL kutatásai az 1930-as években két irányba ágaztak el. Egyrészt Magyarország, és azon belül kitüntetetten az Alföld településföldrajzi jellegzetességeivel foglalkozott. Ezek a vizsgálatok arra fókuszáltak, hogyan illeszkednek a magyar városhálózatba a nagy népességű, de csekély városi funkciójú agrárvárosok, egyáltalán: értelmezhető-e a hagyományos városfogalom ezeknél a településeknél. MENDŐL érvelésében a városi funkciók feltérképezésén túl morfológiai megfontolásokat is felsorakoztatott, új irányt szabva kutatási területének is. Másrészt pedig tudományelméleti írásokat közölt, amelyek a városföldrajz, a történeti földrajz problémáit boncolgatták, a történettudomány és a geográfia viszonyát vizsgálták. Valószínűleg ez utóbbi tanulmányainak is köszönhető, hogy a kortárs történészek szemében ő vált az első számú geográfussá: rendszeresen publikált a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a Századokban, és az 1930-as évek végén őt kérték fel, hogy a nagy történeti szintézisekben a történeti földrajzi fejezeteket készítse el. Így került MENDŐL – többek között – az ötkötetes *Magyar művelődéstörténet* szerzői közé (1940), vagy az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* (1941a) című tanulmánykötetbe (GYÓRI R. 2005, p. 110). Ez utóbbi kötetet SZABÓ FERENC (1980) szerint azért is fontos kiemelni, mert rangos szerzői (köztük a zeneszerző KODÁLY ZOLTÁN), bár különböző politikai nézeteket vallottak, mindannyian a fasiszmus és német befolyás elleni nemzeti egység megteremtésén fáradoztak. Mendöl bevonása ebbe a munkába egyaránt bizonyossága szakmai megbecsültségének és polgári-humanista hitvallásának.

A két világháború közti magyar geográfia a korszak egyik kiemelt fontosságú diszciplínája volt. Az I. világháború utáni korszak magyar kormányzatának elsődleges célja volt a békeszerződés területi revíziója, ennek érdekében kiemelt támogatást élveztek azok a tudományágak, amelyek a revízió tudományos alátámasztását szolgálták. A földrajz első helyen szerepelt ezek között, már a béketárgyalások háttéranyagának elkészítésénél is kulcsszerepet kaptak a geográfusok, és 1920-ban TELEKI volt a magyar delegáció egyik főtárgyalója Párizsban. Az 1920-as években a földrajz intézményi háttere megnövekedett, új tanszékek és kutatóintézetek nyíltak. Ez a kiemelt pozíció viszont azzal is járt, hogy a földrajz a konzervatív-nemzeti ideológia mellett kötelezte el magát, és a politikai paletta jobb oldalán álló magyar geográfusok nem szimpatizáltak azokkal a baloldali mozgalmakkal, amelyek kritika alá vették az ország és az állam berendezkedését. A *Földrajzi Közlemények* recenziói erős kritikával illették például a népi írók szociográfiai köteteit, azok elfogultságát és gyenge tudományos apparátusát bírálva.

MENDÖL kutatási területe távol állt a revíziós diskurzustól, és tanulmányaiban is tartózkodott a politikai állásfoglalásoktól. Az egyik legtermékenyebb és legkonceptiózúsabb szociográfussal, ERDEI FERENCCEL folytatott vitája is szakmai keretek között zajlott. A *Földrajzi Közlemények* hasábjain lezajlott eszmecsereben MENDÖL ERDEI idealizált alföldimezőváros-képét vitatta. A két kutató nézetkülönbsége abban állt, hogy az alföldi agrárvárosokat körülvevő tanyavilág szerves társadalmi egységet alkot-e városi központjával vagy sem. ERDEI álláspontja az volt (1939, 1941), hogy tanya és mezőváros szorosan egybefonódik, a tanyán és a városban egyaránt házzal rendelkező (tényleges lakóhelyét évszakonként vagy életciklusonként változtató) földművelő egyszerre élvezi a polgárosult városi közösség és (földjére kitelepülve) a hatékony mezőgazdaság előnyeit. Ezzel szemben – vélte ERDEI – a külvilágtól és a városoktól elzárt hagyományos aprófalvak a szegénység és a rendies társadalmi formák konzerváló helyei, ezért Magyarországon az „alföldi típusú” (a szórványformák felé mutató) településfejlődést kellene elősegíteni. MENDÖL (1939, 1941b) viszont azt hangsúlyozta, hogy az ERDEI által fölrajzolt tanya-mezőváros kapcsolat már megszűnt, a szórványok a napi érintkezés, és a társadalmi kapcsolatok szintjén is elszakadtak a mezővárosoktól, önálló települések. Így lakóiknak nem nyújtanak „városias” előnyöket, éppen ellenkezőleg: a szórvány-forma megnehezíti a korszerű infrastruktúra kialakítását (villamosítás, közlekedés, oktatás, egészségügy stb.), ezért a felszámolásukra, tervezett falvak kialakítására lenne szükség. A nézetkülönbség utólag visszatekintve egyszerűen feloldható, ERDEI és MENDÖL egy átalakulási folyamat különböző fázisait látták: az 1930-as évek magyar tanyája már sokkal inkább a mendöli leírásnak felelt meg (TIMÁR L. 1995). A szakmai keretek között folytatott vitának később lettek MENDÖL-re nézve keserű következményei: a II. világháború után ERDEI kommunista politikusként fontos politikai és tudománypolitikai pozíciókat töltött be, az 1950-es években miniszter és az MTA főtitkára lett, és részt vett MENDÖL háttérbe szorításában. Furcsa ironiája ugyanakkor a sorsnak, hogy ebben az időszakban ERDEI FERENC az ún. Tanyai Tanács élén maga is a tanyák felszámolása és falvakba szervezése mellett foglalt állást (HAJDÚ Z. 1990–1991), és az 1970-es években (az 1939-es könyvének új kiadásához írt előszóban) burkoltan elismerte MENDÖL igazát.

Az 1940-es években ért MENDÖL pályája csúcsára. A budapesti egyetemen a Bölcsészettudományi Kar vezetése úgy döntött, hogy az addig egységes Földrajz Tanszéket a jeles geomorfológus, CHOLNOKY JENŐ nyugdíjba vonulása után ketté bontja. HÓMAN BÁLINT vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Földrajzi Társaság javaslatát tette magáévá a kezdeményezés megindoklásakor: „*az utóbbi évtizedekben a fizikai és emberföldrajz tárgyköre annyira kettévált, hogy azoknak egy tanszéken való művelése és tanítása a két tudomány egyikének szükségszerű elhanyagolását jelenti*” (A dokumentumot idézi: ANTAL Z.–PERCZEL GY. 2005, p. 15). Az 1940 májusában az Emberföldrajzi Tanszék vezetésére kiírt pályázatra 11 geográfus jelentkezett, MENDÖL mellett FODOR FERENC, BULLA BÉLA és KÁDÁR LÁSZLÓ is. FODOR abban a hitben adta be a pályázatát, hogy HÓMAN és TELEKI „megígérték neki” a tanszéket, de keserűen csalódnia kellett (JOBBITT, S.–GYÖRI R. 2016, pp. 19–20). Az új tanszék irányítására egykori tanítványát, az akkor 35 éves MENDÖL TIBORT kérték fel. A megbízást hamarosan követte a professzori kinevezés és a Földrajzi Társaság alelnöki posztja is. MENDÖL ezekben az években nagyobb szabású szintézisek megalkotásán dolgozott, írt egy német nyelvű városföldrajzi tanulmányt a Kárpát-medence városairól (1943), és BULLA BÉLÁVAL elkezdték megírni a Kárpát-medencét bemutató regionális földrajzi monográfiájukat. Magyarország belépése a II. világháborúba azonban késleltette a munka elvégzését.

A II. világháború végén Magyarország a szovjet megszállási zónába került, és egy rövid átmeneti periódus után erőszakosan megkezdődött a kommunista rendszer kiépítése. Ez

nemcsak az ország történetében, hanem az összes tudomány (köztük kiemelten a földrajz) történetében is radikális fordulópontot jelentett. Jelzésértékű volt TELEKI társadalomföldrajzos munkatársainak sorsa: a politikai földrajzzal foglalkozó RÓNAI ANDRÁST elbocsátották intézigazgatói állásából (pályáját később geológusként folytatta) (DÖVÉNYI Z. 2008, p. 13), FODOR FERENC pedig minisztériumi „kérésre” maga kérvényezte nyugdíjazását (JOBBITT, S. – GYŐRI R. 2016, p. 22). MENDÖL egyáltalán nem volt érintett semmilyen politikai ügyben, és földrajzi munkássága is távol állt a politikai céloktól, ezért ekkor elkerülte a meghurcolást, sőt 1946-ban, 41 éves korában a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé, a Földrajzi Társaság pedig elnökévé választotta. Ezzel MENDÖL utolsó termékeny alkotói éveit vette kezdetük, BULLA BÉLÁVAL befejezték a *Kárpát-medence földrajza* című monográfiájukat (1947) (eredeti címe szerint Magyarország földrajza), és Mendöl írt egy rövidebb kötetet a Balkán regionális földrajzáról (1948).

Ahogy növekedett azonban a kommunista párt hatalma, úgy romlott a földrajz és a geográfusok helyzete. A fasizmussal való leszámolást az egész konzervatív-polgári Magyarországgal való leszámolás követte, a két világháború közti berendezkedés egésze is megbélyegzett lett. A háborúba való belépés egyik legfontosabb okaként – nem alaptalanul – a területi revíziós törekvéseket nevezték meg, és a földrajzot mint a revízió (és a revíziós propaganda) tudományos támaszát, egészében bűnösnek találták. Az ún. fordulat évében, 1949-ben a kommunista tudománypolitika az MTA megrendszabályozása mellett döntött, az új rendszerhez nem illeszkedő akadémikusoknak a testületből való kizárásával. A „tisztogatás” elsősorban a humántudományokat érintette, de egyiket sem olyan mértékben, mint a földrajzot: az MTA-nak mind a négy geográfus tagját (CHOLNOKY JENŐT, PRINZ GYULÁT, BULLA BÉLÁT és MENDÖL TIBORT) kizárták az Akadémiáról (egészen pontosan „tanácskozási jogú taggá” minősítették vissza. Ugyanebben az évben került sor a Magyar Földrajzi Társaság feloszlására is, aminek az újjáalakulását néhány évvel később, 1952-ben engedélyezték. Ekkor átmenetileg megszűnt a társaság folyóirata, a *Földrajzi Közlemények* is. A változások a politikától távol álló Mendöl szakmai pozícióját is végzetesen megrendítették (GYŐRI R. 2011).

A magyar tudományos életben a politikai nyomásra megüresedő vagy újonnan létrehozott egyetemi-kutatóintézeti vezető pozíciókat a rendszer igyekezett megbízható, új emberekkel – többek között emigrációból hazatérőkkel – betölteni. Az ő aktív közreműködésükkel sikerült végrehajtani a nagy ideológiai fordulatot: a marxista-leninista alapelvek központi paradigmává emelését. A földrajzzal szemben támasztott igények is megváltoztak, a társadalom- és a természetföldrajz markáns szétválasztását követően a gazdaságföldrajz a szocializmus építésében területi tervezési feladatokat kapott. Maga a társadalomföldrajz fogalma is kikopott a használatból, helyette a gazdaságföldrajz elnevezés vált hivatalossá, míg egyes aldiszciplínák (politikai földrajz, etnikai földrajz, történeti földrajz) megszűntek (GYŐRI R. – GYURIS F. 2012). FODOR FERENC az 1950-es évek elején írt és évtizedekig kéziratban maradt tudománytörténeti munkájában – íróasztalfiókjának – élesen fogalmaz erről a korszakról: „*Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika, és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólania kell és szólani fog.*” (FODOR F. 2006, p. 285). 1950-ben a Budapesti Egyetem Emberföldrajzi Tanszéke is nevet váltott, és Általános Gazdasági Földrajz Tanszékké alakult át, miközben továbbra is MENDÖL maradt a tanszékvezető.

Azoknak a régi geográfusoknak, akik állásukat megtarthatták – köztük MENDÖLnek is – valamilyen mértékben alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez. Ez jelenthette a marxi ideológia látszólagos elfogadását, és a kommunista pártba való belépést, de jelenthetett egyfajta passzív ellenállást is, a publikált tanulmányoknak a marxista fogalom-

használat és az osztályharc kontextusába helyezését (miközben esetleg a munka érdemi mondanivalója keveset változott). Ez utóbbi utat választotta MENDÖL, akinek a *Bevezetés a földrajzba* című – többször átdolgozott és kiadott – egyetemi jegyzete (1953) vagy *A szocialista településföldrajz problémái* (1954) című tanulmánya a kényszerű, de nem elvtelen alkalmazkodást tükrözi. Ezzel a „passzív ellenállással” viszont MENDÖL helyzete, pozíciója nem javult, továbbra is erős támadások érték mint a régi (polgári-burzoá) földrajz-tudomány képviselőjét. Az 1950-es években MENDÖL valamennyi tanítványát, közvetlen munkatársát eltávolították az egyetemről, munkáinak megjelenését és az MTA doktora cím megszerzését megakadályozták.

MENDÖL az 1940-es, 1950-es években fokozatosan fejlesztette az *Általános emberföldrajz* (később *Általános Gazdasági Földrajz*) egyetemi jegyzeteit. Ebből formálta ki legnagyobb szabású munkáját, amely az *Általános emberföldrajz* címet viselte volna. A több száz oldalas anyag azonban egészében soha nem jelent meg (ANTAL Z. 2005, p. 26), így a munka egyik (a legerjedelmesebb) fejezetét dolgozta át MENDÖL egy önálló kötetbe, amit hatéves várakoztatás után publikáltak (PROBÁLD F. 2005, p. 9). Ez volt az *Általános településföldrajz* című kötet (1963), amit ma a szakmai közvélemény MENDÖL fő művének tekint. GYIMESI ZOLTÁN (2014) kutatásából kiderül a többéves „átfutási idő” egyik fő oka: a kiadói lektorok keményen bírálták a kéziratot, majd MENDÖL a megfelelő MARX és ENGELS hivatkozásokkal látta el a szöveget. Az Akadémiai Kiadó által felkért lektorok közül LEHEL ARTÚR, a BM III. Főcsoportfőnökségtől ezredesi rangfokozatban nyugdíjba vonult szakértő fogalmazott a legélesebben: „Mendöl Tibor professzor úr kéziratát áttanulmányoztam, és arra a következtetésre jutottam, hogy az a szocialista tudomány szempontjából kiadásra érdemtelen”. (A lektori véleményt idézi GYIMESI Z. 2014, p. 246). Végül a közel 600 oldalas kötetet nyújtotta be MENDÖL az MTA-hoz DSc-értekezésként, aminek elbírálása ismét elhúzódott. MENDÖL már nem érte meg a nagydoktori védést: 1967-ben posztumusz nyerte el a földrajztudomány doktora címet. Értekezésének egyik bírálója ERDEI FERENC volt.

MENDÖL munkájának akadályozását jól jelzi történeti földrajzi kutatási programjának sorsa is. Még a világháború előtt dolgozott ki MENDÖL egy szisztematikus kutatási programot Magyarország történeti földrajzának vizsgálatára, amely interdiszciplináris együttműködésben keresztmetszeti elemzések (komplex tájföldrajzi leírások) sorára épült volna (1938). MENDÖL munkatársaival egy átdolgozott, szűkített tematika alapján (már csak a településhálózat átalakulásának feltárása volt a cél) 1951-ben kezdte meg a kutatást, amely éveken keresztül vonatottan lépegetett előre, a kutatócsoport egyik tagjának beszámolója szerint még 1957-ben is csak a részletproblémák kidolgozásánál tartott. A lassú haladást BOROS FERENC „a kutatórészlegben beállott többszöri személyi változásokkal” (MENDÖL munkatársainak az egyetemről történő eltávolításával) és MENDÖL huzamos betegségével indokolta (BOROS F. 1957, p. 459). Végül a nagy ívű kutatásból csak néhány vázlatos tanulmány látott napvilágot.

Több geográfushoz hasonlóan MENDÖL sem kerülhette ki tudományos módszereinek, alapelveinek nyílt, durva hangvételű megtámadását. Az 1950-es években több olyan vitaülés zajlott le, amelynek során az „új” geográfusok a szovjet gazdaságföldrajz szemszögéből élesen bírálták a „régik” kollégáik munkásságát. TELEKI Pál munkáinak marxista kritikáját például egyik volt tanítványa KOCH FERENC írta meg (KOCH F. 1956), amit a szakmai közvélemény egy vitaülés keretében tárgyalt meg, és hasonló vitaülés foglalkozott KÁDÁR LÁSZLÓ munkásságával (GYÖRI R. 2011). Az MTA-n 1960-ban került sor az *Ankét a településföldrajz helyzetéről* című ülés megrendezésére, amelynek fő témája MENDÖL és a MENDÖL-tanítványok kutatási módszereinek értékelése volt (ABELLA M. 1961). A vitaülésen – amelyen ERDEI FERENC elnökölt – az „új” geográfusok élesen támadták

MENDÖL településföldrajzi munkásságát, hangsúlyozva annak gyenge kapcsolatát a gazdasági földrajzzal és kárhóztatva túlzott településmorfológiai irányultságát. A támadás egyrészt MENDÖLnek a megjelenés alatt álló *Általános településföldrajz* monográfiája ellen irányult, másrészt pedig az 1954-ben megjelent (majd rövidített formában 1955-ben újra közölt) *A szocialista településföldrajz problémái* című tanulmánya ellen. Ahogy az egyik bíráló a tanulmány lényegére ráérezve megjegyezte: „Mendöl e munkájában sem ad településföldrajzi vonatkozásban semmi újat, csak új formában ismétli meg régi szemléletét.” (ABELLA M. 1961, p. 124). A vitában részt vevők közül csak a „régí” kollégák és a jelen lévő történészek emeltek szót MENDÖL mellett, maga MENDÖL pedig az ülés közepén megjegyzés nélkül elhagyta a termet.

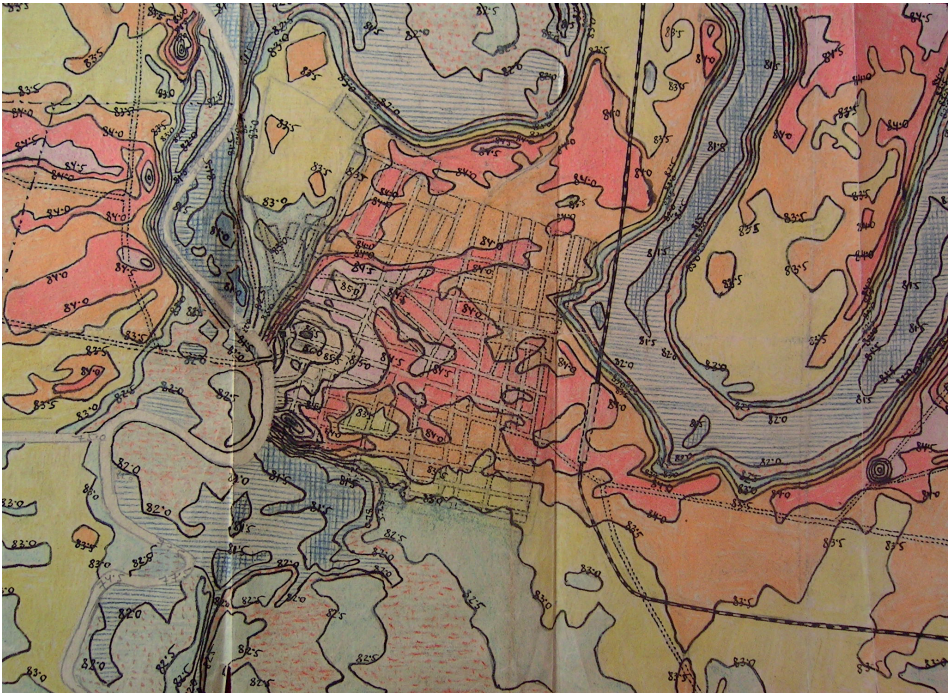
E támadások MENDÖLT mind fizikailag, mind lelkileg erősen megviselték. Egészsége súlyosan megrendült, magas vérnyomással küzdött, és alkohol-problémái is súlyosbodtak. 1965-ben nyugdíjazták az egyetemen, és nem sokkal később, 1966. augusztus 21-én, 61 éves korában meghalt. Az ELTE Általános Gazdasági Földrajz Tanszékén ezután már az új tudományos irányvonal kiépítése folytatódott.

Mendöl Tibor földrajzi gondolatvilága

MENDÖLT a mai szakmai közvélemény mindenekelőtt a vidali emberföldrajz népszerűsítőjeként és a magyar városföldrajz megteremtőjeként tartja számon. Amikor MENDÖL az 1920-as évek elején megkezdte egyetemi tanulmányait, egy dinamikus, folyamatosan erősödő és egy központi paradigma köré szerveződő magyar társadalomföldrajzzal találkozott. Ez a paradigma pedig a regionális szintéziseket középpontba állító francia emberföldrajz volt. A magyar geográfia a XIX. század második felében még egyértelműen német orientációt követett, és a századfordulás évtizedeket a RICHTHOFEN-féle geomorfológia dominálta. A francia emberföldrajz alapelvei az 1910-es években, elsősorban TELEKI PÁL tevékenységének köszönhetően váltak ismertté, és sikerüket nagyban köszönheték a földrajznak a trianoni békeszerződés megkötésekor betöltött szerepének.

Így MENDÖL is – a legtöbb kortársához hasonlóan – regionális földrajzi témát választott doktori értekezésének megírásakor. Megtévészto lehet a *Szarvas földrajza* cím (hiszen egyetlen településre utal), de MENDÖL értelmezésében a település a legkisebb táji keretet jelenti. (Szarvas egyike a nagy határú, kiterjedt tanyavilággal rendelkező alföldi mezővárosoknak, ma a település egykori közigazgatási területén több új alapítású község is osztozik.) Az erős történeti földrajzi elemzésre épülő disszertáció központi kérdése az volt, hogyan hasznosította az emberi tevékenység – a különböző korszakokban – a természeti adottságokat, milyen helyi és helyzeti energiák tették lehetővé a város kialakulását (3. kép). Míg a *Szarvas földrajza* a „terepen” mutatta be a vidali emberföldrajz módszereit, addig a *Táj és ember* már szisztematikusan tekintette át a *géographie humaine* elméleti alapjait. A rövid monográfia hét fejezetre tagolódik, amelyek az emberi közösségek és a milió kapcsolatát kronologikus rendezésv mentén vizsgálják, hangsúlyozva ennek a viszonyoknak a kölcsönös jellegét. Későbbi regionális földrajzi monográfiái, a *Kárpát-medence földrajza* (BULLA B. – MENDÖL T. 1947), a *Balkán földrajza* (MENDÖL T. 1948) is ezeket az alapelveket követik.

MENDÖL azonban már az 1930-as évek közepén érzékelte a francia emberföldrajz módszertanának buktatóit. 1935-ben megjelent tanulmányaiban a VIDAL DE LA BLACHE-féle alapvetés nyomán készült regionális monográfiákról megállapította, hogy fejlődést csupán az elemzés finomodásában lehet érzékelni, a nagy áttörés óta nincsenek újabb szempontok a francia földrajztudományban. Felhívta a figyelmet arra is, hogy ezek a tájföldrajzi munkák földrajzi szempontból túlméretezettek, túlon túl ügyelnek a tárgyi teljességre, kerekded-

3. kép MENDÖL TIBOR szintvonalas térképe Szarvasról
 Picture 3 TIBOR MENDÖL's relief map of Szarvas
 Forrás/Source: Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas

ségre, a jelent vizsgáló földrajz tárgy körét átlépik, más tudományok elhanyagolt területeire is (pl. településtörténet, gazdaságtörténet) behatolnak. Ezekben a munkákban a történelem és a földrajz közti határok elmosódnak, a szerző és a munka céhbéli hovatartozása egyaránt bizonytalanra válik. (MENDÖL T. 1935a, 1935c) Ugyanakkor – írta MENDÖL – a német tudományban egy másik tárgy körül alakul ki új társadalomtudományos szintézis, és új tudomány születése várható: a településtudományé (1935a, pp. 68–69). MENDÖL kutatói érdeklődése ekkor kiemelten a településföldrajz felé fordult.

MENDÖL településföldrajzi munkái két (egymást részben átfedő) csoportba sorolhatók: egyrészt érdekelte Magyarország városhálózatának felépítése, a városok tipizálása, a regionális különbségek magyarázata (1935b, 1936a, 1943), másrészt pedig a városok belső szerkezete, az épített környezet morfológiája, a városi funkciók és a morfológia közti kapcsolat (1936b). A két kutatási terület MENDÖL-nél szorosan összekötötte az a probléma, hogyan lehet a sajátos alföldi agrárvárosok helyét meghatározni a magyar városhálózatban. Ezek a nagy lélekszámú települések ugyanis túlnyomórészt földszintes beépítésűek, határozott mezőgazdasági karakterrel (és jelentős külterületi lakossággal) rendelkeznek, miközben úgy töltönek be városi funkciókat, hogy hagyományos értelemben vett vonzáskörzetük nincsen (az Alföld településhálózatából a falvak hiányoznak, az agrárvárosok pedig gyakran egymással szomszédosak). MENDÖL a probléma megoldásánál a településmorfológia eszköztárát is bevetette: mivel a lakóház-típusok a benne élők életviteléről, foglalkozásáról árulkodnak, ezért a városias lakosság elkülönítésénél a statisztikai adatfeldolgozást morfológiai adatfelvétellel, térképezéssel lehet kiegészíteni, így az alföldi települések esetében is el lehet különíteni a valódi városi arculattal és városi funkciókkal rendelkező városma-

got és a falusias burkot. (MENDÖL vizsgálatai szerint az Alföldön a földszintes beépítés bizonyos formái is a városi karaktert jelzik.) Ez a módszer, az ún. funkcionális morfológia módszere lett MENDÖL és tanítványai városi vizsgálatainak az egyik sarokköve (JANKÓ F. 2005, p. 18). A „vonzáskörzet nélküli város” problémáját pedig úgy oldotta fel, hogy egy sajátos „alföldi” városmodellét állított fel: az alföldi városok közigazgatási területén három, funkcióiban elkülönülő település osztozik, a városmagra szorítókozó „valódi” város, az ezt körülvevő agrárfunkciójú falu és a város külterületén szóródó tanyavilág (MENDÖL T. 1963, pp. 35–36; BECSEI J. 2005, p. 48). Ez utóbbi két övezet a „valódi” város vonzáskörzete, ami azonban a települési léptékű statisztikai adatközlésekben rejtve marad.

Elgondolkodtató, hogy miért éppen ez a teljesen apolitikus városmorfológiai kutatási irány vált az 1950-es években a támadások céltáblájává. A településmorfológiával kapcsolatban az volt a legfontosabb vád, hogy a morfológia üres, „formalista”, önmagáért való vizsgálódás, amelynek nincs kapcsolata gyakorlati problémákkal (pl. a településhálózat-tervezéssel). Különösen súlyos tévedésnek minősítette VÖRÖSMARTI ANTAL a magyar településföldrajznak (azaz MENDÖL TIBORNAK) azt a módszerét, amely a morfológiai típusokhoz társadalmi és gazdasági jellegzetességeket kapcsolt; ez ugyanis – véleménye szerint – azt a hamis látszatot keltette, hogy a morfológiai és a funkcionális vizsgálat egy-egybe olvasható (ABELLA M. 1961, pp. 124–125). A kemény elutasítás mögött az a megfontolás is meghúzódott, hogy MENDÖL – tévesen – a „felszíni” jelenségek tanulmányozásából a „lényegire” akart megállapításokat tenni. Ez pedig ellentétes volt a marxi–lenini logikával. A forma és a lényeg kérdésében az új geográfusok vezető ideológusa MARKOS GYÖRGY néhány évvel korábban ugyanis így foglalt állást: „Az egységes burzsoá geográfia teljes egészében formalista és objektivistá, mert így szolgálhatja legjobban a kapitalizmust. ... Megelégszik a végnélküli részletvizsgálatokkal, apró formai kérdések boncolgatásával, a forma mögött nem látja és nem is óhajtja látni a tartalmat és a folyamatot, s éppen ezért szükségszerűen válik formalistává” (1955, p. 362). Tehát az ilyen morfológiai vizsgálatok „burzsoá trükkök”, amelyek arra szolgálnak, hogy a tudományos közösség vagy a szélesebb társadalom figyelmét eltereljék a lényegi kérdésekről, a kapitalizmus súlyos ellentmondásairól és válságáról.

A másik magyarázat az, hogy MENDÖL lényegében nem volt hajlandó „váltani”, a fordulat éve után is megpróbálta a feleslegesnek minősített településföldrajzi, településmorfológiai kutatásait folytatni, és nem (vagy csak látszólag) ágyazta be ezeket a munkáit a szovjet gazdaságföldrajz gondolatkörébe. Az „Ankét a településföldrajz helyzetéről” vitauléson részt vevő MARKOS GYÖRGY így fogalmazta meg ezt az igényt: „A településföldrajz magyarhoni művelőinek is elsőrendű feladata a marxista településföldrajz művelése. Ennek a munkálkodásnak a gazdasági földrajz alapján kell állnia, mivel a gazdasági földrajz egyik rész-diszciplínájának tekinthető” (ABELLA M. 1961, p. 123). MENDÖL munkái közül sem *A szocialista településföldrajz problémái* (1954), sem pedig az *Általános településföldrajz* (1963) nem tett eleget ezeknek az igényeknek. Ha van MENDÖLnek olyan munkája, amelyen marxista szemlélet tetten érhető, az az 1950-es években többször kiadott *Bevezetés a földrajzba* című jegyzete. A kötet a földrajztudomány történetét tekinti át, beágyazva az egyes irányzatokat és a felfedezések mozgatórugóit az adott kor eszmetörténeti, gazdaságtörténeti kontextusába. Ebben a munkában a korszakolás és a társadalomtörténeti kép felvázolása a marxi történelemszemlélet alapmértékei szerint történik, a fogalomhasználat is elüt a MENDÖL-tanulmányokban megszokottól.

A mai tudománytörténeti kánon az 1963-ban megjelent *Általános településföldrajz*ot tartja MENDÖL legfontosabb művének. Valóban igaz ez a megállapítás, ha a kötet terjedelmét, kézikönyvszerű alaposágát, szisztematizáló jellegét állítjuk előtérbe. Ezt a könyvet méltatói nem is a francia emberföldrajzi munkákkal, hanem egy német településföldrajzi

kötettel: GABRIELA SCHWARZ: *Allgemeine Siedlungsgeographie* című munkájával állítják párhuzamba (PROBÁLD F. 2005, p. 10). Maga a munka nagyon széles szakirodalmi bázisra épül. MENDÖL a német és a francia megközelítések mellett az angolszász településföldrajzi elméleteket is feldolgozta a kötet megírásakor, de a könyv alapvonásaiban továbbra is a német településföldrajz logikáját követi (TOLNAI G. 2014, p. 126). MENDÖL nagy szintézise azonban nem könnyű olvasmány. Én úgy érzem, hogy a munka mögött egy megtört és sarokba szorított tudós arca is felsejlik: talán már hiányzik ebből a monográfiából az a gondolati élénkség, ami MENDÖLnek az 1930-as években írott tanulmányait jellemzi. Sokkal inkább szembetűnő a merev logikai sémákhoz való ragaszkodás, a gyakran (különösen a települések alaptípusainak felállításánál) furcsa következtetésekre jutó kategorizálási szándék. Keserű szomorúsággal ütközik ki a munka bevezetésében olvasható tudománytörténeti áttekintéséből egy egyszerűen fogalmazott mondat: „*A socialista tudomány emberföldrajzot nem ismer.*” (MENDÖL T. 1963, p. 38)

Mendöl Tibor munkásságának és földrajzi gondolatainak hatása

MENDÖL munkásságának nemzetközi visszhangja csekély volt, hiszen fontosabb tanulmányai közül csak néhány jelent meg idegen nyelven (elsősorban németül). Részvételét a nemzetközi tudományos életben nem akadályozta volna a nyelvtudás hiánya: kitűnően beszélt és írt németül, franciául (köszönhetően a Bécsben és Párizsban eltöltött éveinek is), olvasott angolul és oroszul. Sokkal inkább akadályozta viszont a háború kitörése (1939-ben MENDÖL még csak 34 éves volt), illetve az, hogy a világháború utáni két évtizedben Magyarországról szinte lehetetlen volt bekapcsolódni a nyugat-európai tudományos életbe. MENDÖLT településföldrajzi kutatásai mindenekelőtt a német földrajzhoz kötik, DÖVÉNYI ZOLTÁN (2018) is a kortárs német és osztrák geográfusokkal veti össze pályájának alakulását.

MENDÖL földrajzi gondolatainak magyarországi fogadtatása éles határokkal tagolható. Egészen más volt MENDÖL munkásságának megítélése a II. világháború előtt és a háborút követő években, és máshogy viszonyult a magyar földrajz MENDÖL örökségéhez a halálát követő évtizedekben és a rendszerváltás után.

MENDÖL halála után közvetlen tanítványa nem maradt az ELTE-n, többségüknek még az 1950-es években távoznia kellett. Néhányan közülük könyvtárban (SZÁVA-KOVÁTS ENDRE) vagy az állami térképkiadó vállalatnál (ZOMBAI PÁL), illetve könyvkiadónál (HAVASNÉ BEDE PIROSKA) találtak állást, és csak egy-két embernek sikerült tartósan a tudomány berkein belül maradnia. Tanulságos a MENDÖL-tanítvány, LETTRICH EDIT 1962-es kandidátusi értekezésének története. Az értekezés védésén a bírálók és a méltatók nem is annyira a dolgozat tartalmi elemeit boncolgatták, hanem a marxista–leninista gazdaságföldrajz és a polgári, reakciós településföldrajz viszonyára fókuszáltak. Az egyik legfontosabb támadási felületet a jelölt témavezetője (MENDÖL), és abszurd módon a településföldrajzi dolgozat kutatási helyszíne (Esztergom, a magyar katolikus egyház központja) jelentette. Végül a dolgozatot hosszas vita után (ANTAL ZOLTÁN határozottan elutasító opponensi véleménye ellenére) elfogadták (CZIRFUSZ M. 2010). LETTRICH EDIT pályáját végül az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében folytatta.

MENDÖL-tanítványainak sorsában osztozott a „tanítványnak” ugyan nem nevezhető (MENDÖLnél idősebb), de a mendöli településföldrajzi módszerekkel dolgozó WALLNER ERNŐ is, akit 1958-ban (a forradalom leverését követő fegyelmi vizsgálatok után) nyugdíjaztak az egyetemen. WALLNERT 1958. február elején szóban tájékoztatták arról, hogy három nap múlva „nyugállományba helyezését megelőző szabadságot vesz ki”, és április 1-jén nyugdíjazták (WALLNER E. 1958). MENDÖL kérése az volt, hogy a megüresedett állást

a településföldrajz területén megfelelő tájékozottsággal rendelkező emberrel töltsék be (MENDÖL 1958). A tanszékre kiírt adjunktusi állásra sikerrel pályázott MAJOR JENŐ, aki Sopron városföldrajzát bemutató doktori értekezését MENDÖL vezetésével védte meg 1947-ben. MAJOR az egyetem Földrajzi Intézetében kezdte pályáját mint díjtalan gyakornok, ezután az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában, illetve a Teleki Pál Intézetben (később Kelet-európai Tudományos Intézetben) dolgozott, majd 1950-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékére került. MENDÖL az utódjaként tekintett régi tanítványára, de a közös terveket nem koronázta siker. MAJOR MENDÖLhöz hasonlóan nem lépett be az MSZMP-be, ami lehetetlenné tette tanszékvezetői kinevezését, ezért az egyre rosszabbodó helyzetben maga kezdeményezte, hogy helyezték vissza a BME-re (MENDÖL 1960).

A MENDÖL által képviselt településföldrajzi kutatási irányt közvetlenül ezek a tanítványok, egykori munkatársak próbálták tovább vinni, és városföldrajzi tanulmányaikban a funkcionális morfológia módszerét fejlesztették tovább. A magyar településföldrajz számára az 1960-as, 1970-es években csak keskeny ösvények nyíltak, és a néhány fiatal geográfus közül, aki erre az útra lépett, mindenekelőtt BECSEI JÓZSEF és (néhány tanulmányában) BELUSZKY PÁL nyúlt a mendöli örökséghez (JANKÓ F. 2005, pp. 19–21). A MENDÖLlel szembeni tartózkodó hangulat (ami az 1970-es években már leginkább a hallgatásban nyilvánult meg) csak lassan oldódott. A *Földrajzi Közlemények* 1976-ban, MENDÖL halálának 10. évfordulóján egy dupla számot szentelt a társaság néhai elnöke emlékének, amelyben MENDÖL tanulmányaiból válogattak. A volt tanítványok által szerkesztett kötetben a 85 éves WALLNER ERNŐ a mendöli módszertan védelmében már így fogalmazott: „*Kérem a mai kollégákat, keljenek fel az íróasztal mellől, menjenek ki a településekbe Mendöl Tibor példáját követve, és adjanak egy-egy községről, városról a helyszíni ismeretek alapján kutatási módszert nyújtó tanulmányt.*” (1976, p. 77). 1980-ban, MENDÖL születésének 75. évfordulóján szülővárosában rendeztek emlékkonferenciát, ahol az előadók mindegyike – többek között LETTRICH EDIT (1980) – MENDÖL kutatói életművének egy-egy szeletét méltatta. (A rövid tanulmányok a megyei tudományos szemlében jelentek meg.) Az emlékéhez kapcsolódóan – szintén megyei kiadásban – újra megjelentették BECSEI JÓZSEF gondozásában a *Szarvas földrajzát* is (1981). A Mendöl-emléktáblát a Földrajzi Társaság főtitkáraként leleplező SOMOGYI SÁNDOR, aki egyetemistaként hallgatta MENDÖL előadásait, már kimondottan bírálta professzora egykori ellenfeleit: „*Mendölnek az ösztönös materializmusát nem értették meg azok, akik magukat meggyőződéses materialistának hitték és vallották, pedig csak a földrajzi szemléletük volt a szükségesnél jóval sekélyebb*” (1980, p. 437). A tisztelgő írások szerzői közül hiányoztak MENDÖL egykori tanszékének munkatársai.

A rendszerváltás után MENDÖL neve több okból is kezdett divatba jönni. Egyrészt felgyorsult a magyar földrajz útkeresése. A megújulás a nemzetközi irányzatokhoz történő intenzívebb kapcsolódás mellett a magyar földrajz már eltemetődött múltjának a felfedezését is jelentette. Jómagam az 1990-es évek közepén hallgattam földrajzot és történelmet az ELTE-n, és nagy élményt jelentett MENDÖL tanulmányait olvasni, és tanulságos volt ezeket összehasonlítani a kortárs magyar gazdaságföldrajz szemléletével. Bizonyos tudományterületeken (így pl. a történeti földrajz formálódó magyar műhelyében, Nyíregyházán) az újszerűséget éppen a régi magyar földrajz, így MENDÖL történeti földrajzi programjának a gyakorlatba ültetése jelentette. A régi magyar földrajzhoz való visszanyúlás jegyében adták ki újra 1999-ben a *Kárpát-medence földrajzát* (CHOLNOKY GYŐZŐ és KOCSIS KÁROLY közreműködésével), és ugyanabban az évben jelent meg *A földrajztudomány az ókortól napjainkig* címmel a *Bevezetés a földrajzba* átszerkesztett, bővített új kiadása is, PERCZEL GYÖRGY és PROBÁLD FERENC gondozásában. (A *Bevezetés a földrajzba* jegyzet kiformalódásának történetét és az új kiadás hátterét alaposan feltárta GYIMESI Z. 2014.) De

más forrásokból is növekedett a MENDÖL-hivatkozások száma: többen MENDÖL nevének megemlékezésével igyekeztek „legitimálni” munkájukat, olyanok is MENDÖL tanítványainak nevezték magukat, akiknek kevés közük volt a mendöli gondolatokhoz. MENDÖL neve és munkássága körül egy furcsa, félig-meddig rejtett kötélhúzás alakult ki, azzal a tétellel, hogy ki a hiteles MENDÖL-örökös.

2005-ben, MENDÖL születésének 100. évfordulóján, a Mendöl Centenáriumí Év keretében konferenciák, kötetek és a *Földrajzi Közlemények* tematikus száma emlékezett meg a magyar társadalomföldrajz egyik legnagyobb személyiségéről. Az egyes tanulmányok szerzői némiképpen egymásnak ellentmondóan rajzolták meg MENDÖL életútját, különösen az 1950-es évek eseményeit. ANTAL ZOLTÁN és PERCZEL GYÖRGY (MENDÖL utódai a tanszékvezetői székben) inkább a mendöli örökség kontinuitását hangsúlyozták. MENDÖLnek az egyetemről eltávolított tanítványai kapcsán a „*más munkahelyen helyezkedtek el*” fordulattal éltek (ANTAL Z.–PERCZEL GY. 2005, p. 21), MENDÖL nyugdíjazásának hatását pedig „*A fiatal oktatókból álló tanszéki gárda segítő kéz nélkül maradt*” mondatral interpretálták (p. 24). Ugyanezek az események más értelmezést kaptak PROBÁLD FERENCNEK az olvasatában: „*A tanszékről egy évtized leforgása alatt – többnyire politikai okokból – valószínűleg teljesen munkatársát eltávolították, a helyükbe lépő fiatal oktatók pedig már gyökeresen eltérő felfogást és kutatási irányt képviseltek.*” (2005, p. 9). PERCZEL GYÖRGY MENDÖL *Bevezetés a földrajzba* című tankönyvének új kiadásához írt utószavában így summázza az 1950-es éveket: „... az 1940-es évektől haláláig Mendöl Tibor volt a hazai társadalomföldrajz legmegbecsültebb tudósa” (1999, p. 262). KOVÁCS ZOLTÁN a *Földrajzi Közlemények* tematikus számának szerkesztői előszavában ezzel ellentétesen fogalmazott a fordulat évét követő időszakról: „*Tudományos pályáját a kommunista rendszer történetéhez, ... a személyét ért ideológiai támadások, méltatlan mellőzések és sorozatos megalkalmazások, a környezetéből jövő intrikák egészségét felőrölték.*” (2005, p. 1). A MENDÖL örökségéért (vagy inkább MENDÖL nevéért) folytatott szimbolikus küzdelem egyik legkényesebbnek tűnő vállalkozása ANTAL ZOLTÁN (2006) tanulmánya volt, amelyben a szerző TELEKI PÁLT, MENDÖL TIBORT és MARKOS GYÖRGYÖT mint a hazai gazdasági földrajz megalapozóit próbálja közös nevezőre hozni. A tanulmány érvelésének az egyik ingatag sarokköve MENDÖL gazdasági földrajzusként történő felmutatása, hiszen MENDÖL gazdasági földrajzzal valójában nem foglalkozott (ha csak nem fogadta el őszinte meggyőzőtséggel azt az éppen MARKOSTÓL jövő sürgetést, miszerint a településföldrajz csak a gazdasági földrajz részeként művelhető). Ami viszont ennél sokkal fontosabb, hogy nehezen lehet TELEKI és MENDÖL tudományos krédóját éppen az egyik legkarakteresebb bírálójukéval, MARKOSÉVAL párhuzamba állítani.

Összefoglalás

Elemzésemben MENDÖL TIBORNAK, a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszék alapító professzorának tudományos pályáját, életművét, illetve munkáinak, gondolatainak a hatását mutattam be. A kutatás, amely MENDÖL tanulmányai és könyvei mellett, a róla született irodalom, a publikált és kiadatlan források feldolgozására épült, több eredménnyel is szolgált. Úgy gondolom, hogy MENDÖL TIBOR pályájának, szakmai munkásságának és recepciójának története túlmutat a személyes életút vázlatán: ebben az életrajzban a XX. századi magyar geográfia és általában a magyar tudományos élet története is tükröződik. Jó példa arra is, hogy a szélesebb ideológiai környezet és a politika igényei (bár korszakonként változó erősséggel) mindig befolyásolták, néha pedig szó szerint meghatározták a tudomány működésének alapelveit. A MENDÖL-örökség sorsa jelzi, hogy a MENDÖL-

történet még főszereplője halála után évtizedekkel sem zárult le, szelleme (vagy kísértete?) időről-időre visszatért. Az életművéhez való viszonyulás (az elutasítástól az elhallgatáson át, a félve megfogalmazott, majd bátrabban kimondott elismerésig) minden esetben csak részben volt szűk szakmai kérdés. Tudománypolitikai, hatalmi kérdés is volt egyben.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani az ELTE Egyetemi Levéltár munkatársainak, illetve az ELTE EL Eötvös Collegium Levéltára munkatársainak a levéltári anyagok kutatásában nyújtott segítségükért. Köszönöm a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum engedélyét a gyűjteményükben található Mendöl-portré és térkép közléséhez. Köszönöm BENCSIK ERNŐnek, a szarvasi Vajda Péter Evangélikus Gimnázium munkatársának, hogy a Mendöl-szoborról készített fotóját (4. kép) felhasználhattam a tanulmányhoz. A tanulmány megszületésért

4. kép MENDÖL halálának 50. évfordulóján, 2016-ban avatták fel mellszobrát a szarvasi Vajda Péter Evangélikus Gimnázium udvarán. Szobrász: LESTYÁN-GODA JÁNOS

Picture 4 The bust of TIBOR MENDÖL was unveiled in the campus of Vajda Péter Lutheran College, Szarvas in 2016, on the 50th anniversary of his death. Sculptor: JÁNOS LESTYÁN-GODA

Forrás/Source: Photo by ERNŐ BENCSIK

köszönet illeti az Eötvös Collegium hallgatóit is. 2005 és 2020 között három alkalommal tartottam a Collegiumban Mendöl Tibor szövegolvasó speciális kollégiumot, és a Mendöl-szövegek többszöri újra olvasása, a szeminárium hallgatóival folytatott beszélgetések, szövegértelmezések hozzájárultak ahhoz, hogy Mendöl gondolatait jobban megértsem.

GYŐRI RÓBERT

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
gyorirobert@caesar.elte.hu

IRODALOM

- ABELLA M. 1961: Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. – Földrajzi Értesítő 10. 1. pp. 121–127.
ANTAL Z. 2006: Az általános gazdasági földrajz hazai megalapozói: Teleki Pál, Mendöl Tibor és Markos György.
– In: BLAHÓ J. – TÓTH J. (szerk.): Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára. A Mendöl Tibor Centenárium Bizottsága, Orosháza–Pécs. pp. 22–39.

- ANTAL Z. – PERCZEL GY. 2005: Szemelvények tanszékünk történetéből. – In: PERCZEL GY. – SZABÓ SZ. (szerk.): 100 éve született Mendől Tibor. Trefort Kiadó, Budapest. pp. 13–53.
- BECSEI J. 2005: Egy magyar klasszikus városszerkezeti modell (Mendől Tibor településmorfológiája). – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. pp. 47–64.
- BOROS F. 1957: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. – Földrajzi Értesítő 6. 4. pp. 459–474.
- BULLA B. – MENDŐL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Országos Köznevelési Tanács, Budapest. 611 p.
- BULLA B. – MENDŐL T. 1999: A Kárpát-medence földrajza. – Lucidus Kiadó, Budapest. 420 p.
- CZIRFUSZ M. 2010: A földrajztudományi mező működése a hatvanas évek két kandidátusi védése alapján. – In: BAJMÓCY P. – JÓZSA K. (szerk.): Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. CD-kiadvány. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- DÖVÉNYI Z. 1980: Mendől Tibor gyermek- és ifjúkora. – Békési Élet 15. 4. pp. 413–416.
- DÖVÉNYI Z. 2008: Rónai András – vázlatos pályakép. – Földrajzi Értesítő 57. 1–2. pp. 9–20.
- DÖVÉNYI Z. 2014: Párhuzamos életrajzok: Hans Bobek – Mendől Tibor – Wolfgang Hartke. (Vázlatos pályaképek.) – In: PÉNZES J. (szerk.): Falu – város – periféria: határon innen és túl. (Süli-Zakar István professzor emlékére.) Didakt Kiadó, Debrecen. pp. 62–71.
- ERDEI F. 1939: A magyar város. – Athenaeum, Budapest. 246 p.
- ERDEI F. 1941: A tanyás települések földrajzi szemlélete. – Földrajzi Közlemények 69. 2. pp. 103–113.
- FODOR F. 1927: Jelentés az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 22. – ELTE Egyetemi Levéltár, 26. (Eötvös Collegium Levéltára.) 52. d. (Tanári jelentések 1926/27.) 101/3/c.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- GYIMESI Z. 2014: The Contested Post-Socialist Rehabilitation of the Past: Dual Narratives in the Republishing of Tibor Mendől's Introduction to Geography. – Hungarian Cultural Studies 7. pp. 242–273.
- GYŐRI R. 2005: Mendől Tibor és a magyar történeti földrajz. – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. pp. 103–116.
- GYŐRI R. 2009: Tibor Mendől. – In: LORIMER, H. – WITHERS, C. W. J. (eds.): Geographers: Biobibliographical Studies. Vol. 28. Continuum, London. pp. 39–54.
- GYŐRI R. 2011: A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. – In: HORVÁTH L. – LACZKÓ K. – TÓTH K. – PÉTERFFY A. (szerk.): Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inauguri. ELTE Eötvös Collegium – Typotex Kiadó, Budapest. pp. 288–311.
- GYŐRI R. 2014: Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban – régen és ma. – In: Győri R. (szerk.): Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban. ELTE Eötvös Collegium, Budapest. pp. 7–42.
- GYŐRI R. – GYURIS F. 2012: The Sovietization of Hungarian geography, 1945–1960. – Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 154. pp. 107–128.
- GYURIS F. – TÓTH Cs. 2005: Mendől Tibor írásos hagyatéka Magyarországon. – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. pp. 199–205.
- HAJDÚ Z. 1990–1991: A Tanyai Tanács története (A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1949–1954). – Alföldi Tanulmányok 14. pp. 105–124.
- JANKÓ F. 2005: A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendől-módszertől” a szociálgeográfiaig. – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. pp. 15–30.
- JOBBITT, S. – Győri R. 2016: Fodor Ferenc: egy magyar geográfus a XX. század első felében. – In: Győri R. – Jobbitt, S. (szerk.): Fodor Ferenc önéletrásei. ELTE Eötvös Collegium, Budapest. pp. 9–38.
- KOCH F. 1956: Teleki Pál gazdaságföldrajzi munkásságának bírálata. – MTA Társadalmi – Történeti Tudományos Osztályának Közleményei 8. pp. 89–122.
- KOVÁCS Z. 2005: Előszó a Földrajzi Közlemények Mendől-számához. – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. p. 1.
- LETTRICH E. 1980: Mendől Tibor szerepe és jelentősége a magyar geográfiában. – Békési Élet 15. 4. pp. 417–425.
- MARKOS Gy. 1955: Reflexiók egy beszámolóhoz. (A földrajzi tudományok rendszertani alapjairól.) – Földrajzi Közlemények 79. 4. pp. 359–365.
- MENDŐL T. 1928: Szarvas földrajza. – Tisza István Tudományos Társaság, Debrecen. 70 p.
- MENDŐL T. 1932: Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 78 p.
- MENDŐL T. 1935a: A város problémája a francia és a német földrajztudományban. – Földrajzi Közlemények 63. 7–8. pp. 101–116.
- MENDŐL T. 1935b: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. – Földrajzi Közlemények 63. 9–10. pp. 361–368.
- MENDŐL T. 1935c: A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok. – Századok 68. 1–3. pp. 61–69.
- MENDŐL T. 1936a: A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. I–II. – Földrajzi Közlemények 64. 1–5. pp. 98–108., 8–10. pp. 121–132.
- MENDŐL T. 1936b: Alföldi városaink morfológiája. – Tisia 1. 1. pp. 3–44.
- MENDŐL T. 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. – In: Emlékkönyv Szentpéteri Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Nyomda, Budapest. pp. 312–334.
- MENDŐL T. 1939: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. – Földrajzi Közlemények 67. 3. pp. 217–232.

- MENDÖL T. 1940: Az új települési rend. – In: DOMANOVSKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet, 4. kötet (Barokk és felvilágosodás). Magyar Történelmi Társulat, Budapest. pp. 167–189.
- MENDÖL T. 1941a: Falu és város a magyar tájban. – In: ECKHARDT S. (szerk.): Úr és paraszt a magyar élet egységében. Budapesti M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar-ságtudományi Intézete, Budapest. pp. 81–105.
- MENDÖL T. 1941b: Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. – Földrajzi Közlemények 69. 2. pp. 113–115.
- MENDÖL T. 1943: Die Stadt im Karpatenbecken. – Földrajzi Közlemények 71. Melléklet 1–2. (Idegen nyelvű kiadás.) pp. 31–148.
- MENDÖL T. 1948: A Balkán földrajza. – Balkán Intézet, Budapest. 107 p.
- MENDÖL T. 1953: Bevezetés a földrajzba. (Egyetemi jegyzet) – Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest. 292 p.
- MENDÖL T. 1954: A szocialista településföldrajz problémái. – MTA Társadalmi – Történelmi Tudományos Osztályának Közleményei 5. pp. 599–627.
- MENDÖL T. 1958: Mendöl Tibor levele Mödlinger Gusztáv dékánnak Wallner Ernő megüresedett állása ügyében, Budapest 1958. április 28. – ELTE Egyetemi Levéltár, 265/a 2. d. 123/958.
- MENDÖL T. 1960: Mendöl Tibor levele Lengyel Sándor dékánnak, Budapest 1960. december 15. – ELTE Egyetemi Levéltár, 265/a 4. d. 525/960.
- MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- MENDÖL T. 1981: Szarvas földrajza. – Rózsa Ferenc Gimnázium, Békéscsaba. 141 p.
- MENDÖL T. 1999: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 263 p.
- PERCZEL GY. (1999) Mendöl Tibor életéről, munkásságáról. – In: MENDÖL T.: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 259–262.
- PROBÁLD F. 2005: Mendöl Tibor munkássága és szellemi öröksége. – Földrajzi Közlemények 129. 1–2. pp. 7–14.
- SOMOGYI S. 1980: Mendöl Tibor emlékezete. – Békési Élet 15. 4. pp. 434–439.
- SZABÓ F. 1980: Mendöl Tibor életműve és a társtudományok. – Békési Élet 15. 4. pp. 426–430.
- TIMÁR L. 1995: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. – Századok 129. 3. pp. 617–628.
- TOLNAI G. 2014: Mendöl Tibor Általános településföldrajz című munkája a hazai és nemzetközi településföldrajz kontextusában. – In: GYÖRI R. (szerk.): Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban. ELTE Eötvös Collegium, Budapest. pp. 121–128.
- WALLNER E. 1958: Wallner Ernő levele Koch Ferenc igazgatóhelyettesnek, Budapest 1958. február 8. – ELTE Egyetemi Levéltár, 265/a 2. d. 27/958.
- WALLNER E. 1976: Emlékezés Mendöl Tiborra. – Földrajzi Közlemények 100. 3–4. pp. 173–186.